

K problematice výzkumu světového názoru a světonázorové orientace československé mládeže

IVAN TOMEK

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

Komunistická strana Československa považuje právem problematiku formování socialistického člověka a marxisticko-leninského světového názoru občanů za jeden z ústředních úkolů ideově výchovné práce. Soudruh Husák k tomu již na XV. sjezdu strany řekl: „Socialistické uvědomění pracujících, vysoká úroveň jejich duchovního, ideově politického, mravního a kulturního života, to je jedna z hlavních podmínek uvědomělé aktivity člověka socialistické společnosti“ [Husák 1976 : 48].

Šestnáctý sjezd KSČ zdůraznil význam této problematiky v aktuální historické situaci, když konstatoval, že: „Na tom, jak náš člověk chápe rozsah a složitost problémů, které musí naše společnost řešit, jak se dokáže orientovat v tom, co se děje ve světě, závisí jeho přínos pro společnost i to, s jakým zánícením bojuje za ideály socialismu [Husák 1981 : 36].

Z uvedených skutečností vyplývá i velký význam úkolu, který stojí před pracovníky společenskovědního výzkumu — sledování otázek formování socialistického člověka a marxisticko-leninského světového názoru. V článku *Společenské vědy — významný nástroj v boji strany za vítězství komunistických idejí* zdůraznil význam této problematiky s. Fojtík takto: „Jako v ohnisku se v ní koncentrují otázky utváření životního prostředí člověka, jeho hodnotového systému a pevného základu jeho světového názoru v soudobých podmínkách revolučních procesů, jež jsou spjaty s historickým přechodem lidstva od kapitalismu k socialismu“ [Fojtík 1974].

Důležitost zkoumání otázek utváření socialistického člověka a otázek světonázorové výchovy se pochopitelně odráží i v práci Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu. Ústav se jako vědecko-výzkumné zařízení pracující pro potřeby stranických orgánů zabývá problematikou světového názoru již více než deset let. Od roku 1979 jsou uvedené otázky zkoumány systematicky a opakovaně. Plán ústavu na léta 1984—86, schválený sekretariátem ÚV KSČ, předpokládá „pokračovat v cílevědomém sledování světonázorové problematiky ... různých skupin obyvatelstva ČSSR“.

Základním problémem výzkumu tohoto typu je dostatečně spolehlivá operacionalizace ústředního pojmu *světový názor*.

Cílem předkládané stati je seznámit odbornou veřejnost s postupem operacionalizace pojmu světový názor ve výzkumech ÚVVM, zejména ve výzkumech mládeže.

Operacionalizace pojmu „světový názor“ pro potřeby výzkumné praxe měla tři hlavní etapy:

1. Nejprve bylo třeba pomocí analýzy definic tohoto pojmu vymezit jeho chápání jako základ pro volbu techniky výzkumu a zpracování výzkumného nástroje.

2. Dále bylo nutno zpracovat alespoň provizorní typologii světonázorových stanovisek, tak jak se vyskytují ve vědomí obyvatel naší společnosti.

3. Tuto typologii bylo nutno převést do indikátorů a syntetických ukazatelů, vyjadřujících konkrétně historickou specifičnost vymezených typů v současnosti. Souhrnné ukazatele bylo nutno vytvořit tak, aby umožnily alespoň přibližně určit, v jaké podobě se jednotlivé typy vyskytují ve vědomí našich občanů, s jakými objektivními podmínkami souvisejí.

Chápeme-li proces operacionalizace jako dialektickou jednotu analýzy a syntézy, vidíme, že první a druhá fáze postupu operacionalizace pojmu „světový názor“ měly převážně analytický charakter a teprve ve třetí fázi — vytváření indikátorů a volba postupu konstrukce souhrnných ukazatelů — převazuje syntetický pohled. V této fázi jsme vytvářeli předpoklady pro reprodukci podstatných vlastností a relací jevů, které byly analyzovány v prvních etapách.

1. Analýza pojmu „světový názor“; pojem „světónázorová orientace“ jako výchozí bod výzkumu

Pomíňme zde historickou analýzu pojmu „Weltanschauung“ a jeho používání u Kanta, Schelinga a dalších, i Diltheyova pojmu „Weltanschauungslehre“. Zájemce lze odkázat například na práci prof. Mužíka [Mužík 1984 : 60 an.].

Pokud se týče marxistické filozofie, bylo ještě koncem padesátých let rozšířeno chápání světového názoru jako určitého souhrnu znalostí o světě, jako souhrnu odpovědi na základní filozofickou otázku.

Takovou koncepci světového názoru, založenou převážně na znalostech, považujeme dnes za překonanou. Ve shodě se s. prof. Mužíkem definujeme světový názor jako „souhrn názorů, ideových stanovisek člověka, který tvoří jádro jeho znalostí o světě, o sobě samém a vzájemném vztahu sebe a světa, jádro jeho hodnotových představ o světě, životě a jejich složkách, a jádro jeho cílových orientací a vnitřních norem v podobě mravního, právního, estetického aj. kodexu“ [Mužík 1984 : 21—22].

Považujeme tedy světový názor za nedílnou součást vědomí člověka, za určitý komplexní útvar duševní struktury, který integruje poznání, postoje a činnosti člověka v jeho vztahu k okolnímu světu.

Není možné redukovat světový názor jen na otázku znalostí, protože pokud se nestane částí vědomí lidí, jejich přesvědčením, pokud neplní úlohu regulátoru myšlení a jednání, nejde o světový názor. Je to v tom případě jen určitý soubor poznatků, vědomostí, tezí a vztahů, které si jedinec pamatuje. chápe je, třeba i ve vnitřních souvislostech, je schopen je reprodukovat, ale v praxi se jimi nemusí řídit.

Chápeme tedy světový názor jedince, nebo jeho *světónázorovou orientaci*, jak jsme si jej nazvali v našich výzkumech, jako *aktivní integrující složku vědomí* (1) individua, která zahrnuje *znalosti, hodnotové představy a vnitřní normy života*. Přitom platí, že „určitému obsahu znalostní složky odpovídá určitý typ hodnotové orientace, určitému typu hodnotových představ odpovídá určitý typ mravních, právních a jiných životních norem. Na základě určitého typu světónázorové orientace se formuje odpovídající způsob jednání a ten si naopak vynucuje určité zaměření světového názoru, který toto chování zdůvodňuje, upevňuje a ospravedlňuje“ [Mužík 1984 : 25].

Tato koncepce světového názoru jedince v posledních letech v marxistické

(1) Zvláštní pozornost bude třeba věnovat analýze vztahu takto vymezené světónázorové orientace a politického vědomí, které rovněž obsahuje a odráží určité teoretické pozadí a projevuje se v jednání lidí. Vzhledem k nedostatečné rozpracovanosti vzájemného vztahu se dále v předkládané stati touto otázkou nezabývám.

literatuře převládá. Omezení světového názoru na poznávací složku odmítá například Ovčinnikov, když přímo říká: „...světový názor nelze redukovat na sumu znalostí. Vždy obsahuje hodnocení objektivní reality, ...hodnotovou orientaci, kterou se lidé ve své činnosti řídí ... a systém principů podle nichž jednají, ideový základ své vlastní pozice“ [Ovčinnikov 1978 : 3].

Podobně kolektiv kyjevských filozofů, vedený V. Šinkarukem a V. Ivanovem, konstatuje: „Světový názor nelze redukovat jen na vědění o světě, tím méně na teoretické poznání. Světový názor představuje zvláštní organizaci vědomí, která plní funkci duchovně praktického uspořádání a představby celého světového pořádku, určení základních cílů a smyslu lidské existence“ [Šinkaruk — Ivanov 1982 : 140].

Na plenárním zasedání ÚV Komsomolu k 50. výročí založení VLKSM, které se podrobně zabývalo i otázkami výchovy mládeže v duchu vědeckého světového názoru, řekl s. Brežněv: „Mluví-li strana o osvojení marxisticko-leninské teorie, nemá na mysli mechanické biflování těch nebo oněch pouček, nýbrž zvládnutí samé podstaty marxisticko-leninského světového názoru. Znamená to, že naši mladí občané musí nejen dobře znát základní teze marxisticko-leninské teorie, ale musí se učit nacházet v této teorii ... klíč a nejsprávnější metodu k řešení oněch otázek, jež klade na pořad náš dnešní život“ [Brežněv 1972 : 408].

To, že odmítáme chápat světový názor jedince jen jako znalosti ovšem neznamená, že bychom odmítali nebo podceňovali význam znalostí jako jedné ze tří hlavních složek světonázorové orientace. Znalostní složka významně charakterizuje světonázorovou orientaci z hlediska pohledu na svět a přístupu k němu, vypovídá o její obecné metodě. Pokud označujeme marxisticko-leninský světový názor jako vědecký, je to právě proto, že vychází z poznatků získaných vědeckou metodou, že základem jeho obsahu jsou právě výsledky a principy vědeckého poznání tak, jak se v průběhu historického vývoje zformovaly v marxismu-leninismu.

Koncepce světonázorové orientace jako aktivní integrující složky vědomí individua znamená, že odlišujeme dvě relativně autonomní podoby existence světového názoru.

Jednak se světový názor vyskytuje v uvedené formě světonázorové orientace, složky vědomí, která plní úlohu *návodu myšlení a jednání* ve výše vymezeném smyslu.

Kromě toho se ovšem světový názor rozvíjí jako *teoretické vyjádření* světového názoru velkých společenských skupin, společenských tříd. V této podobě reflektuje a zobecňuje první formu, je rozpracováván filozofy, teology, sociology apod. dané třídy tak, aby vyjadřoval co nejpřesněji a nejkonzistentněji filozofická a ideově teoretická východiska myšlení a jednání lidí z pozice dané skupiny nebo třídy.

Rozlišujeme-li tyto *dvě podoby* výskytu a rozvoje světového názoru, tedy *světový názor jako teorii* a *světonázorovou orientaci jedince*, neznamená to, že bychom je chtěli nějak zásadně oddělovat. Existují mezi nimi vzájemné vazby a působení — světový názor jako teorie je výraznou oporou světonázorových orientací jedinců, ujasňuje člověku jeho vlastní pozici a umožňuje mu globálně charakterizovat jeho vlastní smýšlení. Světonázorová orientace jedince je na druhé straně konkretizací světového názoru jako projevu společenského vědomí. Současně s tím je úkolem světového názoru jako teorie pronikat do utvářejících se světonázorových orientací zejména mladých lidí a získávat je na své vlastní výchozí pozice.

To odpovídá vyjádření P. N. Fedosejeva: „Světový názor vyjadřuje a orien-

tuje vědomí člověka v systému společenských vztahů a přírodních závislostí, přitom zadává souhrn výchozích hodnot a hledisek, která působí na chování a způsob života sociálních tříd, skupin a jednotlivců. Představy a myšlenky, které tvoří světový názor, významně působí při formování pozic člověka ve vztahu ke všem životně důležitým jevům a událostem ve světě. Vědomí jednotlivého člověka zachovává své osobnostní charakteristiky a díky vzpomenu té jednotě individuálního a společenského vědomí se sjednocuje se společenským vědomím a v určitém smyslu jej vyjadřuje“ [Fedosejev 1978 : 39].

Světónázorová orientace jednotlivce není nikdy přesným, „čistým“ výrazem světového názoru jako teorie, tak jak byl zformulován ideology. Je tomu tak jednak proto, že u většiny lidí nebývá světónázorová orientace výsledkem studia, ale vzniká spíše nahromaděním a zobecněním každodenních životních zkušeností pod současným vlivem celé řady ideových směrů a různých světónázorových koncepcí. Je proto relativně málo gnozeologicky vyspělá, vychází primárně z bytí jedince, jeho okolí a společnosti včetně jejich rozporů. Nebývá dále ani ideově konzistentní a velmi často obsahuje vnitřně nejednotné prvky, myšlenky různých světových názorů.

Druhým důvodem, proč není možné, aby se světónázorová orientace jedince ztotožňovala se světovým názorem jako teorií je skutečnost, že ten je mimo jiné teoretickou reflexí a zobecněním bezprostředních zkušeností, vyjadřuje ve svých koncepcích především obecné, nutné a zákonité, kdežto světónázorová orientace jedince se principiálně odlišuje konkrétností podmínek života individuálního nositele tím, že vyjadřuje vedle obecného i jedinečné a zvláštní.

Lze tedy shrnout, že v první fázi operacionalizace dospěl tým řešitelů v Ústavu pro výzkum veřejného mínění k určitému oddělení světového názoru jako teorie a světónázorové orientace jako aktivní integrující složky vědomí jedince. Toto oddělení se stalo výchozím bodem dalších prací.

Dalším zásadním poznatkem bylo vydělení základních složek světónázorové orientace — znalostí, hodnotových orientací, norem života, které vyúsťují v odpovídající aktivity a ve své dialektické jednotě skládají světónázorovou orientaci.

Důležité bylo také to, že jsme si předem uvědomili určitou vnitřní nekonzistentnost a nejednotnost světónázorové orientace.

V této souvislosti je velmi důležité odmítnutí občas se stále vynořující teorie „prázdné nádoby“, koncepce mladého člověka jako objektu světónázorové výchovy, k němuž jest přistoupit jako k prázdné nádobě a „nalít do ní“ světový názor jako dobře známý, ideově konzistentní a ucelený systém.

Nesprávnost podobných koncepcí má podle našeho názoru dva aspekty. První vychází ze zaměnění pojmu světový názor jako teorie a světónázorové orientace. Není prostě možné imputovat někomu určitý světový názor, ten nelze přenášet z jedné hlavy do druhé. Světovým názorem není, jak jsme si ukázali, žádná suma znalostí, kterou se lze naučit. Světónázorová orientace se v hlavách lidí rodí uvědomováním si svého vlastního postavení ve světě a lidské společnosti, uvědomováním si potřeb a zájmů svých, skupinových i celospolečenských. Teprve spojením tohoto uvědomění, spojením sumy odborných i politických znalostí, hodnotových orientací, vědomě stanovených cílů života zvolených prostředků jejich dosažení se rodí světónázorová orientace jako aktivní integrující složka vědomí člověka.

Druhá nesprávnost teorie „prázdné nádoby“, která se prokázala při další analýze jak teoretického, tak získaného empirického materiálu je v tom, že žádný, ani mladý člověk není bez světónázorové orientace. Nemusí si ji přirozeně v plném rozsahu uvědomovat, jeho světónázorová orientace nemusí

být a také nebývá ideově vyhraněná, obvykle zahrnuje směs názorů různých ideových proudů, nemusí být vnitřně jednotná, ale nemůže nebýt žádná. Jednání a myšlení každého člověka vychází z určitých norem a hodnot, podložených vybranými znalostmi, tedy ze světonázorové orientace. Opakovaně se tato skutečnost potvrzuje v našich i jiných výzkumech společenského vědomí. (2).

2. Vytváření typologie světonázorové orientace

Problematicku typologie různých světových názorů nebo světonázorových orientací řeší různí autoři různě. Tak například Ojzerman rozlišuje světový názor vědecký, založený na ideologii marxismu-leninismu, dále nevědecký, vycházející především z úrovně každodenního vědomí, s principiální převahou parciálních zkušeností jedince i převzatých zkušeností jiných lidí. Konečně třetím typem je podle něho světový názor protivědecký (např. náboženský), obsahující jako svou nedílnou součást negaci a odmítnutí vědeckého světového názoru. Přitom i nevědecký světový názor může zahrnovat prvky protivědeckého světonázoru, tam se však jedná jen o jednotlivé prvky, nikoli o podstatné jádro. Totéž platí o projevech vědeckého světonázoru v nevědeckém [Ojzerman 1984 : 54].

Existují i další členění, například na mytologický, náboženský a vědecký světový názor, které vychází především z analýzy historické, z rozlišení vývojových etap. Stejně tak je rozšířena typologie odlišující světový názor podle odpovědi na základní filozofickou otázku a tedy světový názor idealistický a materialistický.

Přitom každá taková typologie je určitou abstrakcí, sloužící především k rozšíření poznání, k vystižení podstatných rozdílů, nikoli k izolaci typů. Navíc se prokazuje, že podobné odlišení je možné na úrovni světového názoru jako teorie, nikoli na úrovni světonázorové orientace, kde se jednotlivé typy mísí a nelze je snadno odlišit.

Pro potřeby našeho výzkumu, výzkumu světonázorové orientace, bylo proto nutno vytvořit jinou typologii, která by se neomezovala jen na otázku poznávací složky nebo analyzovala světový názor jako teorii. Šlo o to, vytvořit typologii, která by odrážela aktuální stav světonázorových orientací ve vědomí obyvatel ČSSR, která by byla s to „vyjádřit podstatu duchovního odrazu soudobého historického zápasu mezi silami kapitalistické minulosti a socialistické budoucnosti lidstva, jak probíhá ve vědomí lidí soudobého Československa“ [Mužik 1984 : 198].

V tomto smyslu jsme odlišili dvě základní skupiny typů světonázorové orientace: marxisticko-leninskou na straně jedné a vnitřně diferencovanou skupinu nemarxistických světonázorových orientací na straně druhé. Ty lze přesněji identifikovat podle základních tezí a myšlenek, podle společenských sil, jejichž záměry a cíle odrážejí. Je namístě zdůraznit, že žádný nemarxistický nebo protimarxistický světový názor nemá v naší společnosti ucelenou sociální základnu, že se proto jedná spíše o skupiny názorových tendencí. Některé z nich nemají ani důsledně odpovídající ideový pendant, tedy světový názor jako teorii. Jejich existence je v současné etapě otevřeného ideologického boje mezi socialismem a kapitalismem nesporná, odrážejí jak přežitky minulosti, jejichž setrvačnost ve vědomí je veliká, tak působení soudobé nepřátel-

(2) Rád bych ještě poznamenal, že je velkou zásluhou s. prof. Mužika, že jsme se vydali cestou stručně popsanou v této stati. Bez vzájemné dlouhodobé spolupráce s ním bychom v ÚVVM sotva dosáhli takovýchto výsledků.

ské propagandy. Nelze opomenout ani negativní vliv existujících nedůsledností v socialistickém způsobu života, nedostatků a slabin v ideologické činnosti i v denní praxi, a to zejména na světonázorovou orientaci mládeže.

Pro potřeby výzkumné praxe jsme odlišili čtyři základní typy nemarxistické světonázorové orientace, které jsme pracovníčně označili takto:

- náboženská orientace
- orientace na buržoazní utilitarismus, zahrnující především spotřebitelskou, konzumní orientaci života, recidivy buržoazního chápání mezilidských vztahů a vlivy každodenního pragmatismu
- orientace buržoazně liberalistická, zahrnující vlivy sociáldemokratismu, projevy abstraktního humanismu a ideové bezzásadovosti
- apolitická orientace, vyjadřující v našich podmínkách zvláštní formu individualistické negace aktivního přístupu k řešení každodenních otázek života společnosti.

Je samozřejmé, že uvedenou typologii nepovažujeme za uzavřenou ani jedinou možnou. Podle našeho názoru je však přesto vhodným obrazem hlavních typů světonázorové orientace současné československé mladé populace, obrazem, který je nutno dále zpřesňovat a doplňovat.

Je třeba ještě podtrhnout, že i námi provedené odlišení typů světonázorové orientace je jen abstrakcí, že v praxi, ve vědomí lidí, nelze jednotlivé typy přesně odlišit. Ojzerman k tomu říká: „V realitě se různé druhy světových názorů prolétají mezi sebou: někdy se směšují, v jednom světovém názoru jsou odhalovány rysy jiných, nezdědka protikladných světových názorů“ [Ojzerman 1984 : 54].

Objasněme si nyní podrobněji obsah uvedených typů světonázorové orientace.

Marxisticko-leninská světonázorová orientace vyjadřuje názory lidí, kteří vědomě chtějí uchovat a dále rozvíjet socialistické společenské zřízení. Vychází z určitých znalostí marxisticko-leninské teorie, obsahuje odpovídající hodnotové indikátory a normy a projevuje se aktivitami, které podporují rozvoj socialismu v ČSSR. Jako důležitý okruh indikátorů jsme dále přiřadili otázku důvěry v lepší vývojové perspektivy socialistické společnosti v základních oblastech života a souhlas s principy politiky KSČ.

Projevy *náboženské světonázorové orientace* odrážejí působení rozsáhlého a institucionálně dobře zajištěného propagandistického aparátu církví. V rovině základních tezí, norem života i hodnot jsou náboženské myšlenky relativně jasně vymezeny: implikují víru v boha nebo jinou nadpřirozenou sílu, uznání náboženství jako jediné opory v těžké situaci, jako základu mravní výchovy dětí a mládeže, pravidelnou účast na náboženských úkonech a obřadech.

Pojmem *buržoazní utilitarismus* rozumíme takové etické a světonázorové koncepty, které do centra motivace činnosti člověka staví otázku bezprostřední i dlouhodobé užitečnosti věcí, procesů a jevů pro individuum. Posiluje egoistické názory odmítající přechod ke kolektivismu, opravňuje k poškozování socialistického vlastnictví. Utilitární pojetí morálky lze charakterizovat bezzásadovou přizpůsobivostí jakýmkoli poměrům, principiálním nadřazením individuálních a rodinných zájmů zájmům celospolečenským. Vlastnictví materiálních statků je hlavním ukazatelem ceny člověka, osobní angažovanost pro společnost má v této koncepci smysl jen v případě možnosti získat jiné výhody. Tomu odpovídají i volnočasové aktivity, celá životní filozofie a psychologie. Sovětský literární kritik Kuzněcov, když hovořil o aktuálních úkolech sovětské prózy, uvedl: „...významu nabývá cílevědomý zápas s utilitaristick-

kou životní filozofií, spotřebitelskou psychologií a morálkou, které u nás vystupují jako hlavní forma projevu maloburžoazního měšťáckého vědomí“ [Kuzněcov 1983 : 259].

Liberalistické názory, které původně odrážely ideologii pokrokové buržoazie (pokrokové v historickém smyslu slova, tedy vůči feudální třídě); byly zaměřeny především na otázky bezprostředně aktuální z hlediska potřeb buržoazie — původně z hlediska získání moci, později z hlediska jejího udržení vůči dělnické třídě. Tyto názory jsou méně univerzální než marxistický světový názor i než náboženský světónázor, nesnaží se vytvořit ucelený systém filozofický, do vědomí našich obyvatel pronikají především jako abstraktní chápání svobody, netřídně pojatá tolerance k jiným názorům, sympatie k reformismu, individualismu apod.

Východí teze buržoazního liberalismu je založena na ztotožnění svobody s pocitem svobody, jenž může být jen klamnou fikcí. Obrací tak naruby marxistické pojetí, podle něhož je reálná svoboda základem pocitu svobody.

Podobně je široce propagovanou tezí dnešního liberalismu, intenzívně používanou v ideologické diverzi proti socialistickým zemím (a zvláště orientovanou na mládež) údajně nezadatelné právo na šíření libovolných názorů. Je oblíbeným trikem měřit tímto metrem vyspělost lidské společnosti a dospívat tak k závěru o „západní demokracii“ a „porušování lidských práv“ v socialistických zemích.

I zdánlivě humánní odmítání společenského násilí a donucování ve své podstatě odsuzuje jakoukoli formu boje vykořisťovaných a zvýhodňuje dobře maskovaný systém udržování moci buržoazie. Podobně je tomu se vztahem k revoluci a masarykovským pojetím třídního smíru a třídní spolupráce, postupných reforem jako jediné humánní cesty pokroku. Uvedené teze, hodnoty a normy liberalistické světónázorové orientace byly vedle otázek perspektiv socialistické a kapitalistické společnosti hlavními indikátory této orientace.

Poslední typ nemarxistické světónázorové orientace jsme v našich výzkumech označili jako *apolitičnost*. Projevuje se jako nezájem o účast na veřejném a politickém životě, lhostejný vztah k informacím o společenském dění, nezájem o politické vzdělávání v jakékoli podobě. Ideově navazují podobné názory na filozofii pozitivismu a do jisté míry i na některé technokratické teorie. V našich podmínkách se však, jak se ukázalo při analýze výsledků, jedná jen zdánlivě o lhostejný postoj, pod nímž se skrývá negativní vztah k marxismu a politice KSČ.

Ve druhé fázi operacionalizace jsme si tedy vymezili pět základních typů světónázorové orientace a odvodili jejich charakteristiky v rovinách znalostí, hodnotových představ, vnitřních norem a odpovídajících aktivit. Úkolem další etapy bylo tuto analýzu převést do podoby konkrétních indikátorů.

3. Postup konstrukce indikátorů a syntetických ukazatelů

Přestože jsme si vymezili světónázorovou orientaci individua jako složku jeho vědomí, tedy jako subjektivní odraz řádu života, je její ideový obsah určen objektivně. Vyjadřuje podstatu činnosti jedince v konkrétně historické situaci a smysl jeho praktického života.

Pro praxi výzkumu má však tato skutečnost nepříjemný důsledek: není možno se plně spolehnout na mínění o vlastním světovém názoru a jeho složkách, na přímý dotaz.

Je nutno volit postup nepřímého dotazování jednak proto, že výpověď o vlastním světónázoru může být vědomě nepravdivá (z různých důvodů, jako

jsou obavy, vědomá stylizace aj.), jednak proto, že může být neúmyslně mylná. To, co si člověk sám o sobě, o své osobnosti myslí, jeho subjektivní odraz sama sebe, nemusí být v souladu s objektivní skutečností.

Indikátory vyložené v předchozím textu umožnily pokročit dále ve smyslu objektivního poznání a popsat světonázorovou orientaci jedinců „nezávisle“ na tom, co si o ní sami myslí. Baterie otázek zjišťujících charakteristické znalosti, hodnoty, normy a aktivity je konstruována tak, že nutí respondenta zaujímat různá stanoviska, vyjádřit své postoje a vztah k aktuálním otázkám v termínech běžného vědomí. Tím umožňuje objektivněji popsat jeho světonázorovou pozici, dostat se blíže k jeho světonázorové orientaci.

Nezbytnost baterie nepřímých dotazů, doplněné přímou deklarací vlastního světonázoru, se potvrdila řadou výsledků výzkumu. Tak například se ukázalo, že z dotázaných mladých lidí, kteří se hlásí k marxistickému světonázoru, je jeho nositeli (tento pojem, vycházející z analýzy nepřímých dotazů, si přesněji vymezíme v dalším textu) jen 83 %, u náboženské světonázorové orientace je tento podíl asi 80 %.

Část jedinců tedy skutečně deklaruje jinou světonázorovou orientaci, než jakou u nich zjistíme pomocí objektivizovaného zjištění. Objevily se přitom oba typy zkreslení — vědomé i nevědomé. Z těch, kteří deklarovali své názory jako marxistické (zde je pravděpodobnější vědomé zkreslení, stylizace do společensky žádoucí polohy), nebyl sice nikdo nositelem náboženského světonázoru, ale 9 % bylo nositeli liberalistické a 2 % utilitaristické světonázorové orientace. Naopak mezi těmi, kteří deklarovali náboženský světonázor (zde je malá pravděpodobnost vědomé stylizace), bylo 7 % nositeli marxistické světonázorové orientace. To znamená, že tato skupina mladých lidí se sice nepovažuje za marxisty, ale jejich světonázor, hodnoty, jimiž se řídí, normy jednání, znalosti a aktivity odpovídají marxistickým principům. Takových dotázaných bylo přitom mezi mladými lidmi více než mezi staršími. Podle našeho názoru to dokládá pozitivní roli výchovné vzdělávací soustavy a komplexu světonázorové výchovy mládeže v současnosti.

Bylo tedy jasné, že při konstrukci souhrnných ukazatelů použijeme indikátory získané kombinací přímého a nepřímého dotazování. Dalším problémem, který bylo nutno vyřešit, byla nutnost připustit prolínání jednotlivých typů světonázorové orientace ve vědomí. To znamenalo, že nebylo možno konstruovat disjunktní typologii, kde by zařazení do jedné skupiny vylučovalo příslušnost k jinému typu světonázorové orientace. Pro každý typ jsme proto konstruovali nezávisle samostatný souhrnný ukazatel akceptace, tj. ukazatel odrážející stupeň vnitřního ztotožnění se znalostmi, hodnotami, normami a aktivitami charakteristickými pro daný typ.

Problém určité nevyhraněnosti světonázorové orientace mládeže jsme řešili rozdělením respondentů do skupin *nositelů určitého typu světonázorové orientace, ovlivněných a neovlivněných zkoumaným typem světonázorové orientace*.

Za *nositele* jsme považovali ty, kteří se v převažující míře ztotožnili se základními principy daného typu, toto ztotožnění prokazovali i souhlasem s jeho typickými stanovisky, přijetím charakteristických hodnotových schémat a uvedli i odpovídající tendence k jednání a aktivity (i když zde technika rozhovoru neumožňuje ověřit správnost výpovědi o aktivitách).

Jako *ovlivněné* jsme označili ty, u nichž sice toto ztotožnění nemělo převažující charakter, ale jeho vliv byl stále znatelný. Skupina *neovlivněných* pak zahrnovala respondenty, kteří jen ojediněle uváděli odpovědi charakteristické pro zkoumaný typ světonázorové orientace.

Při konstrukci souhrnných ukazatelů (pro jednotlivé typy) z indikátorů získaných přímým i nepřímým dotazováním jsme museli volit mezi dvěma postupy. Za prvé jsme mohli dotázané členit na nositele, ovlivněné a neovlivněné na základě takzvaných fixních vzorů odpovědí. To znamená na základě apriorní analýzy předepsat pro každou z těchto skupin fixní vzor — seznam odpovědí na jednotlivé otázky baterie, jejichž výskyt je nutnou i postačující podmínkou pro zařazení do určité skupiny.

Tato metoda diferenciací výběrového souboru se ukázala jako nevyhovující, a to ze dvou důvodů:

— První důvod byl subjektivního charakteru a souvisel s omezenou úrovní poznání řešitelského kolektivu jako poznávacího subjektu. Vzhledem k tomu, že jednotlivé indikátory a otázky v bateriích nebyly všechny předem otestovány, existovala určitá možnost jejich nedostatečné validity. Nebyli jsme schopni zaručit, zda — z hlediska chápání jednotlivých položek respondenty — skutečně odrážejí to, co předpokládáme. Postupné upřesňování výzkumného nástroje v opakovaných terénních šetřeních přispívá k snížení závažnosti tohoto důvodu.

— druhý důvod je objektivního charakteru a vychází z podstaty objektu zkoumání — světonázorové orientace. Jednotlivé typy — tak jak jsme je vymezili v analytické fázi operacionalizace — jsou v oddělené podobě jen abstrakcí. Pro konkrétní světonázorovou orientaci je naopak charakteristická smíšená podoba s některými dominantními a jinými minoritními názorovými projevy jednotlivých typů.

Uvedené dva důvody nás vedly k tomu, že je nutno konstruovat diferenciaci výběrového souboru do skupin nositelů, ovlivněných a neovlivněných na základě podobnosti odpovědí na otázky baterie, vytvářet jen aproximativní rozklad do jednotlivých skupin.

Pro vytvoření syntetických ukazatelů jsme použili postup vážených načítaných skóre. To umožnilo (například ve srovnání s klasickou Likertovou metodou) využít i otázky s nestejnými škálami, nominální i ordinální znaky, či dokonce jen některé alternativy škály (jiné opomenout). V praxi tomu odpovídá případ, kdy pro určitý typ světonázorové orientace je charakteristické například odmítnutí určité teze, zatímco její přijetí o daném typu vůbec nevypovídá. U nominálních znaků je pak využití jen některých alternativ odpovědi ještě častější.

Načítaný skóre umožňuje i vícenásobné využití některých alternativ otázek v baterii, což odpovídá tomu, že určitá stanoviska mohou charakterizovat více než jediný typ světonázorové orientace.

Při analýze odpovědí jsme tedy měli pro každého respondenta vytvořeno pět skóre odrážejících stupeň ztotožnění s marxisticko-leninskou světonázorovou orientací, náboženskou orientací, projevy liberalismu, utilitarismu a apolitičnosti.

U každého skóre přitom vzniklo n kategorií, kde n byla maximální možná hodnota skóre (obecně byl tento počet různý, protože jednotlivé typy světonázorové orientace byly indikovány různým počtem položek baterie od 14 do 22). Pro interpretaci je tento počet kategorií skóre nevhodně vysoký a bylo nutno je sloučit s cílem vytvořit skupiny nositelů, ovlivněných a neovlivněných.

Postupně jsme použili tři postupy slučování. První vycházel z mechanického rozložení podle počtu možných odpovědí, druhý vytvářel přibližně stejně velké výsledné skupiny. Třetí postup, který považujeme po několikaletých zkuše-

nostech za nejvhodnější, slučuje jednotlivé kategorie skóre na základě obsahových vazeb. K tomu užíváme další indikátory, které nejsou použity jako vstupní položky jednotlivých skóre, ale slouží jen jako doplňkové znaky. Jedná se přitom o indikátory s jasnou a jednoznačnou vazbou na ten typ světónázorové orientace, jehož skór je s jejich využitím zpracováván.

Sloučení pak probíhá na základě „podobnosti“ odpovědí dotázaných (zařazených do jednotlivých kategorií skóre) na 5—6 dalších otázek. Znamená to aplikaci metod seskupovací analýzy na distribuce jednotlivých kategorií skóre ve druhém stupni třídění s těmito doplňkovými indikátory.

Výsledné sloučené kategorie při tomto postupu zahrnují relativně velmi homogenní skupiny respondentů, takže výsledný skór velmi dobře diferencuje.

Výsledkem uvedeného postupu bylo zařazení každého dotázaného mezi nositele, ovlivněné či neovlivněné jednotlivými typy světónázorové orientace.

Syntetické proměnné, které jsme takto vytvořili, byly poté podrobeny další analýze, jejímž cílem bylo především zjistit objektivní podmíněnost jednotlivých typů světónázorové orientace sociodemografickými charakteristikami respondentů a naznačit souvislosti mezi jednotlivými typy navzájem.

4. Základní výsledky výzkumu světónázorové orientace mládeže ČSSR

Výzkumy prováděné od r. 1979 potvrzují dominantní roli marxisticko-leninského světového názoru mezi československou mládeží — ve všech zkoumaných sociálních a sociodemografických skupinách je nejrozšířenějším typem světónázorové orientace. Vcelku je jeho nositeli asi polovina všech mladých lidí. Tento stav je přitom od roku 1979 setrvalý a opakovaně se potvrzuje. Podle zjištění našich výzkumů nejsou v tomto směru rozdíly mezi chlapci a dívkami, dotázanými z Čech, Moravy či Slovenska, ani mezi jednotlivými věkovými skupinami mládeže.

Určité rozdíly se projevily v závislosti na typu lokality, v níž mladí lidé žijí — nejvíce nositelů marxistické světónázorové orientace bylo ve větších vesnicích a menších městech, nejméně ve velkoměstech. Výrazné byly odlišnosti mezi nečleny, řadovými členy a funkcionáři Socialistického svazu mládeže. Podíl nositelů marxistického světónázoru mezi funkcionáři SSM činil asi tři čtvrtiny, kdežto mezi nečleny asi jen necelou třetinu. To potvrzuje význam aktivní činnosti v SSM jako projevu pozitivního vztahu k socialismu i pozitivní vliv této činnosti na formování světónázorové orientace. Na druhé straně však uvedené zjištění potvrzuje i určité problémy ve skupině neorganizované mládeže. Pozornost, která byla na posledním sjezdu mládežnické organizace věnována působení jednotlivých typů ZO SSM na všechny mladé lidi v okruhu jejich činnosti, je z tohoto hlediska plně na místě.

Je vcelku samozřejmé, že nejvíce nositelů marxistické světónázorové orientace jsme zaznamenali mezi mladými členy a kandidáty strany.

Pokud se týče náboženské světónázorové orientace, vyskytuje se podle našich zjištění ve výrazné podobě jen u necelé desetiny mladých lidí. Přitom valná většina (téměř tři čtvrtiny) mládeže není náboženskými myšlenkami ovlivněna vůbec. Z hlediska vývojových tendencí naše zjištění naznačují mírný pokles religiozity mládeže (z cca 15 % nositelů v roce 1979 na necelých 10 % v roce 1983).

Jediné výraznější rozdíly v rozložení náboženské světónázorové orientace se týkaly území. Potvrdila se slabší religiozita v Čechách, silnější na Moravě a nejsilnější na Slovensku (nositeli byla asi pětina mládeže). Známá je i zjištěná závislost na typu lokality — čím menší je místo bydliště, tím vyšší je podíl nábožensky smýšlejících mladých lidí.

Z ostatních nemarxistických světonázorových orientací je nejrozšířenější liberalismus, jehož nositeli je asi pětina mladých lidí. Nositeli utilitarismu i apolitičnosti byla necelá desetina mladých lidí. Je ovšem třeba poznamenat, že většina mladých lidí spadá do skupiny *ovlivněných* liberalistickými a utilitárními názory. Týká se to zejména projevů tolerance k náboženství a jiným názorovým proudům (odpovědi jako „ať si každý myslí co chce“, „není správné vyvracet něčí přesvědčení“), nebo projevů abstraktního, netřídně pojatého humanismu („není správné někoho k něčemu nutit“, „každé společenské násilí je špatné“) či utilitárních odpovědí (jako „člověk by měl jednat vždy tak, aby z toho měl osobní výhody“). Projevy těchto názorů nejsou sice silné, ale většina mladých lidí se alespoň s částí z nich v našem výzkumu ztotožnila. Liberalistickými názory byla ovlivněna i část mladých členů a kandidátů strany, kteří jinak tvoří skupinu názorově velmi homogenní a pozitivní.

Při analýze vzájemných vztahů jednotlivých typů nemarxistické světonázorové orientace se potvrdilo předpokládané prolínání některých typů (apolitičnost a utilitarismus a další).

Při této analýze se však například ukázalo, že zdánlivě neškodné „apolitické názory“ jsou v našich podmínkách výrazně svázány s projevy protimarxistických názorů. Jelikož tento jejich charakter je přitom vnějškově skrytý, nelze jejich nebezpečnost podceňovat.

Poněkud vyšší výskyt utilitaristických názorů spolu s mírně vyšším podílem apolitických tendencí se projevil u učňovské mládeže. Vezmeme-li v úvahu určité problémy učňů se členstvím a aktivitou v SSM, zdá se, že této otázce budeme muset v dalších výzkumech věnovat speciální pozornost.

Ve výzkumu jsme se zabývali i některými stránkami vztahu mladých lidí k socialistické společnosti. Je samozřejmé, že technika řízeného rozhovoru neumožňuje postihnout tuto problematiku v celé šíři. Soustředili jsme se proto na dvě oblasti — na perspektivy socialistické společnosti a na to, co rozvoji socialismu v ČSSR prospívá a co mu škodí.

Pokud se týče perspektiv socialistické společnosti, je názor mladých lidí vcelku velmi pozitivní. U naprosté většiny oblastí života (u osmi z deseti) byli mladí lidé přesvědčeni, že socialistická společnost má lepší perspektivy dalšího rozvoje než kapitalistická. Nejvýraznější to bylo u péče v nemoci a zabezpečení sociálních jistot (téměř 90 %), podílu všech pracujících na řízení společnosti, přístupu ke vzdělání a ke kultuře. Podobně tomu bylo u otázek péče o životní prostředí, zvyšování životní úrovně a rozvoje všestranných schopností lidí. Nejkritičtější byli mladí lidé k perspektivám rozvoje vědy a techniky a rozvoje průmyslové výroby.

Globální analýza celé baterie otázek ukázala, že více než tři čtvrtiny mladých lidí dávalo u většiny oblastí života přednost perspektivám socialismu a jen necelá desetina dávala přednost historickým perspektivám kapitalismu u většiny oblastí.

Zabývali jsme se dále tím, co podle názoru mládeže v naší společnosti nejvíce přispívá rozvoji socialismu a naopak, jaké jevy jej poškozují.

Převážná většina mládeže se shodla na tom, že socialismu a jeho dalšímu rozvoji nejvíce prospívá dobrá práce (typické odpovědi „Jen a jen poctivá práce a dobré hospodaření s jejími výsledky“), dále systém sociálního zabezpečení a vytváření sociálních jistot.

Odpovědi na otázku, jaké jevy socialismus poškozují, byly rozmanitější. Převažovaly ty, které uváděly souhrn různých špatných lidských vlastností, jako jsou chamtivost, závist, sobectví, dále poukazovali mladí lidé často na nebezpečnost lajdáctví a nepoctivosti v práci, její špatné organizace.

Třetí uváděná skupina negativních jevů zahrnovala projevy úplatkářství, korupce a rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví.

Mladí lidé však poukazovali i na rozpory mezi slovy a činy některých vedoucích pracovníků a funkcionářů (například „socialismu škodí, když někdo zapomene ve funkci, z čeho vyšel“, „ak niekto horlivo rozpráva o budovaní socialistickej spoločnosti, ale v skutočnosti ináč robí“). Řada odpovědí odrážela i potřebu otevřené a adresné, i když často nepříjemné kritiky a důslednou nápravu chyb a nedostatků.

I když naše zjištění samozřejmě neodrážejí komplexně problematiku vztahu mladé generace k socialistické společnosti a perspektivám jejího dalšího rozvoje, ukazují pozitivní snahu mládeže přispět především poctivou prací a iniciativou k realizaci politiky KSČ, k dalšímu rozvoji socialismu v ČSSR, přitom důsledně a otevřeně bojovat s těmi jevy, které jeho rozvoj brzdí.

Literatura

- Brežněv, L. I.: *Projevy a stati, sv. 1*. Praha, Svodoba 1972.
- Fedosejev, P. N.: *Filosofija, mirovoztrenije, nauka*. Problemy mira i socializma 1978, N. 12.
- Fojtík, J.: *Společenské vědy — významný nástroj v boji strany za vítězství komunistických idejí*. Nová Mysl 1974, N. 11.
- Grulich, V. — Loukotka, J. — Mužík, J.: *Komunistický světový názor a mladá generace*. Praha, Horizont 1974.
- Husák, G.: *Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XIV. sjezdu KSČ a další úkoly strany*. In: *Sborník hlavních dokumentů XV. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1976.
- Husák, G.: *Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany*. In: *Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1981.
- Kuzněcov, F.: *Etika a próza. Etické otázky ve světle současné sovětské prózy*. Praha, Lidové nakladatelství 1983.
- Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Mužík, J. a kol.: *Vědecký světový názor a hodnoty socialistického člověka*. Praha, Mladá fronta 1977.
- Mužík, J.: *Filosofie a světový názor* (doktorská disertační práce). Praha 1984.
- Ojzerman, T. J.: *Světový názor jako fenomén duchovního života společnosti*. Společenské vědy v SSSR 1984, No. 1. 51—60.
- Ovčinnikov, V. S.: *Mirovoztrenije kak javlenije duchovnoj žizni obščestva*. Leningrad, Nauka 1970.
- Rychtařík, K.: *Historický materialismus a marxisticko-leninská sociologie*. Filozofický časopis 1983, č. 6.
- Šinkaruk, V. — Ivanov, V.: *Priroda i funkciji mirovoztreničeskogo soznanija*. Obščestvennyje nauki 1982, No. 2.
- Tomek, I.: *Mládež a světónázor*. Slovo agitátora 1984, č. 7—8.
- Tomek, I. — Dražilová, M.: *K operacionalizaci pojmu světový názor*. In: *Sborník ze semináře Ústavu pro výzkum veřejného mínění a Ústavu sociologie a sociální politiky AV NDR*. Praha 1983.
- Tomek, I.: *Některé otázky operacionalizace pojmu světový názor*. In: *Sborník ze semináře ÚVVM a ÚSSP AV NDR*. Drážďany 1984.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
- Závěrečné zprávy Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu:
- Vacek, L. a kol.: *Světový názor občanů*. Praha 1974.
- Dražilová, M. a kol.: *Světónázorová orientace občanů ČSSR*. Praha 1979.
- Mišovič, J. a kol.: *Světónázorová orientace obyvatelstva ČSSR ve vztahu k religiozitě a ateismu*. Praha 1980.
- Boška, B. a kol.: *Mládež ČSSR a její světónázorová orientace ve vztahu k některým hodnotám*. Praha 1980.
- Dražilová, M. a kol.: *Názory občanů na otázky války a míru a brannou výchovu*. Praha 1981.
- Rychtařík, K. a kol.: *Studie — Světový názor a hodnotové orientace mládeže*. Praha 1981.

Dražilová, M. a kol.: *K některým otázkám světónázorové orientace*. Praha 1983.
Tomek, I. a kol.: *Některé otázky světónázorové problematiky československé mládeže*. Praha 1984.

Резюме

И. Томек: К проблематике изучения мировоззрения и мировоззренческой ориентации чехословацкой молодежи

В статье рассматривается проблематика операционализации понятия «мировоззрение» в пражском Институте по изучению общественного мнения. Подробно описываются отдельные этапы операционализации:

- анализ основных понятий
- разработка и содержательное определение типологии
- конструкция индикаторов и синтетических показателей

На первом этапе дается определение понятия «мировоззренческая ориентация» как активного интегрирующего компонента сознания индивида, включающего ядро его знаний, ценностных ориентаций и норм жизни, компонента, ориентирующего решающим образом сознание и поведение индивида.

В статье, следовательно, различаются две взаимосвязанные формы мировоззрения — мировоззренческая ориентация индивида, которую можно исследовать изучением мнения — и мировоззрение как теория, разработанная идеологами, философами, социологами и т. п. определенного класса или крупной социальной группы.

На втором этапе дана краткая оценка некоторым применяемым типологиям мировоззрения и разработана типология актуальных мировоззренческих ориентаций молодежи ЧССР. Отдельные типы характеризуются в плоскости знаний, ценностей, норм и активности.

На последнем этапе автор описывает конструкцию синтетических показателей как взвешенных сводных индексов. Цель — сохранить содержательную ясность и наглядность при сохранении корректности построения конструкции.

В заключение статьи автор приводит основные результаты проведенных исследований, показывает преобладание марксистско-ленинской мировоззренческой ориентации среди молодежи ЧССР и определенное влияние религиозных, либералистских, утилитарных и аполитических идей.

Summary

I. Tomek: On Problems Connected with Research into the World Outlook and World-outlook Orientation of Czechoslovak Youth

The paper deals with problems arising in connection with the operationalization of the concept "world outlook" in the Institute for Public Opinion Research, Prague. Separate stages of operationalization are described in detail:

- Analysis of basic concepts
- Elaboration and content definition of the typology
- Construction of indicators and synthetic indices.

In the first stage, the concept "world-outlook orientation" is defined as an active integrative component of the individual's consciousness, involving the core of his knowledge, value orientations and life norms, a component decisively orienting the individual's consciousness and behaviour.

The paper differentiates between two interrelated forms of the world outlook: the individual's world-outlook orientation which can be examined by opinion polls, and the world outlook as a theory worked out by ideologists, philosophers, sociologists, etc., belonging to a certain class or large social-group.

In the second stage, some currently used world-outlook typologies are evaluated in brief, and a typology of actual world-outlook orientation of Czechoslovakia's young people is presented. The single types are subsequently characterized on the level of knowledge, values, norms and activities.

In the last stage, the construction of synthetic indicators as weighted count scores is described. The aim is to maintain the content lucidity and vividness while respecting the correctness of the construction procedure.

In conclusion the paper submits the basic results obtained by research carried out so far, and shows the prevalence of the Marxist-Leninist world-outlook orientation among the youth of Czechoslovakia, as well as certain influences of religions, liberalistic, utilitarian and apolitical thinking.